

Migracija i integracija

Prema genealogiji centralnog dispozitiva u migracijskom društvu

Manuela Bojadžijev

Prijevod: Alen Sućeska

Jedna od posljedica migracijskih pokreta je uspostavljanje i otvaranje polja konflikta na terenu „nacionalno-socijalne države“ (Balibar).^[1] Polja konflikta koja su obilježila migracije prema Zapadnoj Njemačkoj 1960-ih i 1970-ih godina dijelim u tri veća polja. Ona su pridonijela masovnim društvenim i političkim transformacijama: kao prvo, prakse imigracije moraju se i same tumačiti kao političke prakse utoliko što su one razvile autonomiju nasuprot državnim migracijskim politikama. Drugo, doprinos migrantica i migranata radničkoj borbi doprinio je krizi fordističkog društva te je, treće, otvorio usku perspektivu borbi unutar tvorničkog kruga prema ukupnim životnim uvjetima migranata, prema svakodnevi i reprodukciji, prema jeziku i kulturi te, ako ništa drugo, prema stambenim uvjetima koji su uz tvornicu činili presudnu fokalnu točku migrantskih borbi. Mnogostruke prakse koje su vremenom razvili većinom su ostale nepoznate: migrantice i migranti divljim su štrajkovima zahtjeve za većom plaćom dopunili općenitim pitanjima organizacije rada; aktualizirali su očajne uvjete stanovanja u barakama te ograničavanje svojih privatnih života na sobe u radničkim domovima; oni su pokrenuli prva skvotiranja i prosvjede protiv povećanja stanarina; pokrenuli su obustave rada zbog loše i preskupe hrane u kantinama; sa sloganom „1 marka više za svakog“ učinili su zahtjeve za linearnom plaćom temeljem nadilaženja podjela unutar pogona; utemeljili su centre u kojima su organizirali zdravstveno i pravno savjetovanje; borili su se protiv smanjenja dječjih doplataka; okrenuli su se protiv anti-imigrantskih zakona u određenim dijelovima SR Njemačke; zaobilazili su zabranu zapošljavanja strane radne snage putem neevidentirane imigracije i tražili su da se svim članovima obitelji odobri boravišna dozvola kako se obitelji ne bi razdvajale; organizirali su borbe za pravo boravišta i nametnuli su privremene legalizacije; aktualizirali su probleme diskriminacije svoje djece u obrazovanju i visoku stopu nezaposlenosti kod migrantske mladeži te su se suprotstavili rasističkim netrpeljivostima tako što su u mnogim borbama doveli u pitanje institucionalne granice između „Nijemaca“ i „stranaca“ te su u raspravama pronalazili te osmišljavali ono što je svima zajedničko. U tim se raspravama ujedno otvorila nova početna pozicija njihovog političkog organiziranja, jer su uvijek iznova tvrdili da je sloboda političke aktivnosti ograničena postojećom pravnom regulacijom prava na štrajk te prava stranaca.

U višestrukome pogledu, godina 1973. predstavlja radikalni rez kako za borbe migranata koje smo, u gornjem sažetku, upravo spomenuli, tako i za društvene i političke odnose u SR Njemačkoj u cjelini. Pokazalo se da je imigraciju vrlo teško regulirati usprkos bilateralnim ugovorima o radu; masovni je migrantski radnik u svojim borbama za bolje uvjete rada i stanovanja doveo u pitanje rasističko potlačivanje i eksploataciju. Zatim je uslijedila rekuperacija. S konceptom rekuperacije (sličnog pojmu „aproprijacijske eksproprijacije“ Raoula Vaneigema, 1963., ili nedavno osmišljenom pojmu „diferencijalne inkluzivnosti“ Sandra Mezzadre i Brettina Neilsona, 2013.) nastoje se odrediti procesi u kojima se subverzivna praksa funkcionalizira u svrhu modernizacije postojećih odnosa tako da na koncu ostaju samo njezini afirmacijski momenti. Nasuprot pojmu kooptacije, koncept rekuperacije omogućuje da se u ovom slučaju samoorganizacija migrantica i migranata shvati u obrisima jednog procesa podložnog promjenama koje restrukturiraju i konsolidiraju paradigmu integracije. Rekuperativne prakse ne suprotstavljaju se represivnim praksama. S jedne se strane kod rekuperacije radi o preoblikovanom uključivanju subverzivne, samoorganizirane prakse, s druge strane, ona stvara nove granice „inkluzije i ekskluzije“ (Vaneigem, 1963, 142), integracije i represivne prakse. To se dogodilo na različitim frontama: granice su u dosadašnjim modusima zatvorene ograničenjem imigracije, režim

migracija iznova je strukturiran, radni procesi su reorganizirani, a tržište rada segmentiralo se na novi način. Zahtjevi za boljim obrazovnim mogućnostima i uvjetima stanovanja, a samoorganizacijom u pravnim odnosno zdravstvenim pitanjima koje su imigranti artikulirali u svojim borbama u državnom su imperativu za integracijom blokirani; rasistički diskurs, koji je negdje do sredine/kraja 1960-ih godina poprimao pretežito egzotizirajuće i paternalističke oblike, sve se više počeo manifestirati u agresivnim, isključujućim stavovima koji su počeli hijerarhijski razvrstavati migrantske grupe.

Imigracija i građanstvo

Doseljenje migranata i migrantica stvorilo je okolnosti koje su učinile nužnim da se korigira njihov pravni status. Debate su se isprva vodile oko prednosti i mana radničke imigracije. Već tijekom recesije 1966/67 započela je diskusija o tome neće li dugoročna socijalna šteta radničke imigracije nadići njene neposredne privatno-ekonomske koristi za poduzeća. Između 1968. i 1973. broj doseljenika porastao je s 1,014 na 2,595 milijuna. Infrastrukturni su troškovi imigracije sve više dolazili u prvi plan; bojalo se da bi moglo doći do društvenih nemira (usp. Herbert 2001; 235). U 1973. godini – godini u kojoj je bilo najviše radničkih borbi koje su pokrenuli ili u njima sudjelovali migrantice i migranti – moglo se vidjeti kako debate o navodno prevelikom broju strankinja i stranaca u Njemačkoj te tvrdnja da su s time povezani infrastrukturni problemi Njemačke (premalo vrtića, škola i stanova) jasno vode k „Akcijском programu zapošljavanja stranaca“.^[2] Akcijski je program poduzetnicima otežao zapošljavanje „stranih posloprimaca“ tako što je povećan porez za svakog zaposlenog stranca. Pod krinkom pripomoći za imigrante te njihove „primjerene integracije“, taj povećan državni porez trebao se koristiti za poticanje mjera jezičnog i stručnog osposobljavanja. Osim toga, smještaji koje su osiguravali poduzetnici morali su se strože provjeravati. „Akcijски program zapošljavanja stranaca“ uz to je nadzirao i borbu protiv „rada na crno“, a useljenja u takozvana preopterećena naselja – prema tadašnjoj definiciji, gradska četvrt s „visokim udjelom stranaca“ – ovisila su o nacionalnim smjernicama „prihvatnih kapaciteta socijalne strukture“. Temeljna je pretpostavka akcijskog programa da je „zapošljavanje stranaca“ uzrok društvenih konflikata.

Stopa nezaposlenosti je 1973. ipak bila niža od one 1955. kada su pristizali prvi imigranti, a većina je poduzeća i u narednim godinama prijavljivala potrebu za stranom radnom snagom. Ali unatoč svom pritisku koji su poslodavci činili na vlasti i ministarstva, 23. 11. 1973., na inicijativu Saveza Sindikata Njemačke, uvodi se zabrana zapošljavanja strane radne snage. Vlada je zabranu legitimirala kao političku i ekonomsku nužnost za smanjenje potencijalnih konjunkturnih kriza u budućnosti. Do sredine 1970-ih savezna je vlada isprva pokušala raznim pravnim mjerama potaknuti ili čak primorati ekonomske migrantice i migrante na povratak u njihove zemlje porijekla. Niz novih uvjeta za boravišnu dozvolu doveo je do toga da se veliki broj nekadašnjih doseljenika u SR Njemačku počeo vraćati u zemlje porijekla te je usto pojačao zaštitu od novih migracijskih kretanja.

Nakon zabrane zapošljavanja strane radne snage, jedina legalna mogućnost useljenja u SR Njemačku, pored turističke vize koja je boravište ograničavala na tri mjeseca ili zahtjeva za azilom, bila su doseljavanja temeljem zakona o ujedinjavanju obitelji, što su migrantice i migranti pokušavali naveliko iskoristiti. Niz državnih poteza trebao je takve prakse spriječiti: diskriminacija u, primjerice, školskom odgoju, sektoru nekretnina, dječjem doplatku ili u sferi medicinske skrbi, koje su u svojim borbama migranti bili aktualizirali, pogoršali su uvjete i privlačnost ujedinjavanja obitelji. Trajni boravak strankinja i stranaca pokušavao se smanjiti svim zamislivim sredstvima. Deportacija migrantica i migranata koji su bili aktivni u borbama za radne i životne uvjete bila je uobičajena praksa. Nadalje, nastojalo se omogućiti „rasterećenje tržišta rada“ nizom mjera. U slučajevima u kojima je vrijedilo pravilo prednosti zapošljavanja njemačke radne snage nad stranom, vlasti nisu produžavale radnu dozvolu. U slučaju da je istekla naknada za nezaposlenost, boravišna dozvola se oduzimala, a deportacija pri preuzimanju socijalne pomoći ionako je bila pravilo (osim u slučaju građana EEC-a).

Pravno, posredstvom zabrane zapošljavanja radne snage i represivnim mjerama ograničavanja trajnog boravišta, pojam „gastarbajter“ je eliminiran. Sljedstveno tomu, diskurzivno je ustanovljena – primjerice, u raspravama u Bundestagu – nova kategorija, naime, kategorija „stranaca“ [„Ausländer“] (usp. Morgenstern 2002: 252 i dalje). Većina onih koji su u SR Njemačkoj proveli više od pet godina dobili su u listopadu 1978, s promjenom općih administrativnih pravila, dozvolu za dugotrajno boravište koja je njihov status učinila manje prekarim. U istoj su se godini promijenila i pravila o radnoj dozvoli, tako da su strankinje i stranci nakon osmogodišnjeg boravka dobili neograničenu radnu dozvolu. S tom rekuperacijom, koja je neke od doseljenika pretvorila u „strance“, neke primorala na povratak u zemlju porijekla ili ih prisilila na ilegalu, pravno je implementirana isključujuća inkluzija. Nadalje, do kraja 1970-ih došlo je do daljnje klasifikacije i hijerarhizacije strankinja i stranaca, koji su sada diferencirani ne samo po trajanju i statusu boravišta, nego i po završetku školskog ili stručnog obrazovanja u SR Njemačkoj ili po stupnju poznavanja njemačkog jezika. Postupno su se počele jasnije ocrtavati i kategorije poput EU-građana, „ilegalaca“ i „izbjeglica“, pri čemu su posljednji sve više potpadali pod zakonski restriktivne prakse.

Rekuperacija migrantskih borbi u velikoj je mjeri postignuta pokušajima zaštite granica. To je bilo moguće utoliko što, za razliku od, primjerice, feminističkih borbi, doseljenici kao „stranci“ nisu smatrani dijelom nacionalne strukture društva te je stoga stav države prema njima mogao poprimiti takav represivni oblik. Pokušaj da se održi nacionalno homogeni integritet društva morao se, međutim, suočiti s izazovima koje su mu postavile migrantske borbe te stvarna situacija imigranata. Građanska prava koja su prošla kroz novu hijerarhizaciju sortirala su političku pripadnost istodobno reartikulirajući tragove migrantskih borbi odnosno prisvajanja prava. Imigranti su imigracijom i socijalnim konfliktima iznudili transformaciju političkog sustava te svojom socijalnom praksom doveli u pitanje formalne institucije i ograničavanje građanskih prava.

Pravna je reorganizacija za imigrante imala posebne posljedice. Za njih se sada radilo o tome da pod novim pravnim, odnosno, obespravljenim uvjetima svoje boravište moraju osigurati i u ekonomskom smislu. Pravno prekaran status migrantske radne snage korelirao je s njihovim socijalnim i ekonomskim položajem. Migrantske radnice i radnici de facto su prekarizacijom postali integralni dio tržišta rada. Veliki dio njih činio je niži sloj industrijske radne klase te, štoviše, nije raspolagao istim i punim građanskim pravima. Status „stranca“ te s njime povezana nova građanska prava podcrtali su pravno, politički, kao i ideološki, još uvijek vremenski ograničen, odnosno, u svakom trenutku ograničiv karakter boravišta. Taj novoustanovljeni odnos istovremenog pravnog definiranja i obespravljanja regulirao je novokonstituiranu, etniziranu klasu. Represija i zahtjevi za integracijom služili su kontroli te klase. Istovremeno je bilo moguće ograničiti ne samo međunarodnu nego čak i unutarnju mobilnost unutar proizvodnog sektora. To je imalo posljedice po sastav radničke klase te strukturu domaćinstava. Promjene u proizvodnom procesu, kao primjerice automatizacija i informatizacija proizvodnog procesa, strukturalna nezaposlenost, dugotrajni prekaritet, rad na crno, pritisak na mobilnost te rad na nepuno radno vrijeme itd. karakterizirali su transformaciju kao i krizu institucija socijalne države i obitelji, koje su bile od ključne važnosti za reprodukciju radne snage. Nezaposlenost koja je migrantice i migrante sve više pogađala, tako da ih se nije moglo „izvoziti“ u zemlje porijekla, dovela je poduzetništva u prvi plan. Kako bi osigurali pravo boravišta unatoč otkazima, imigranti su se tijekom 1970-ih osamostalili tako što su osnovali obrte poput krojačnica, trgovina, poduzeća za uvoz/izvoz, knjižara, restorana i kafića. Ta nova samostalnost povezala je za dio migrantica i migranata njihovu volju da ostanu u SR Njemačkoj s nadom da budu ekonomski uspješni te na taj način izbjegnu diskriminaciju na tržištu rada. Za drugi dio njih omogućila je da izbjegnu nezaposlenost te da usto još i zaposle članove obitelji i prijatelje. Tako je istovremeno nastala imigrantska infrastruktura koja je uključivala svakodnevicu i svakodnevne prakse. U tom su se smislu proširile socijalne mreže i solidarna povezanost koje su izgrađene tijekom migracije. Te su mreže podržavale, između ostalog, onaj dio imigranata koji su prisiljeni na ilegalu – što se moglo odnositi kako na one koji su doselili bez dokumenata, tako i na one koji su izgubili pravo na boravište. Ilegalci su se većinom zapošljavali na bauštelama, u poljoprivredi i uslužnom sektoru, tj. u restoranima, kućanstvima ili kao čistači.

Imperativ integracije

Tadašnja je socijalnoliberalna vlada za dodjelu boravišne dozvole pripadnicima obitelji odnosno njezina produženja u okvirima propisa o ujedinjavanju obitelji povisila preduvjet propisane kvadrature po strancu u javnom stambenom sektoru na 12 m². Imigranti koji su unajmili stanove u privatnom sektoru također su morali dokazati „uredno i prikladno stanje stana“ (usp. Morgenstern 2002: 250). Od 1975. do 1977. ta se uredba kombinirala s već spomenutom kvotom za imigrante u „preopterećenim naseljima“, zvanima i „nagomilane četvrti“ (usp. Samp 1978: 4). Već u rujnu 1972. međuresorni tim grada Berlina razvio je model politike prema imigrantima s naslovom „Integracija stranih radnika i njihovih obitelji“. Bio je predviđen „na potražnji zasnovan model integracije“, prema kojemu je potražnju na tržištu rada trebalo pokriti prvo njemačkom, a tek onda stranom radnom snagom, pri čemu je ovu potonju trebalo uključiti u „održavanje (...) opće sigurnosti i reda“.

Udruženja, zajednice, sindikati i crkve podržavali su politiku integracije te su javno vršili pritisak na stranke da povuku administrativne posljedice „faktične situacije s imigrantima“ – kako se sad to nazivalo. Istovremeno, od strane različitih državnih i civilnodruštvenih aktera postojale su masovne inicijative da se održi postulat kako Njemačka nije zemlja imigracije. S jedne se strane radilo o tome da se imigranti ni u kojem slučaju ne institucionaliziraju, a s druge, da su zahtjevi za priznanjem „faktične situacije s imigrantima“ također jačali zahtjeve za političkim mjerama za integracijom imigranata. Te su se pozicije u javnom diskursu manifestirale kao „*da* integraciji“ odnosno „*ne* imigraciji“. Konačno, širokorasprostranjena formula „privremene integracije“ legitimirala je zadržavanje mogućnosti povratka u zemlju porijekla te istovremeno osiguravanje „socijalnog mira“ kao nužne mjere integracije. Budući da se raskinulo s erom „zapošljavanja gastarbajtera“, „integracija“ je predstavljala društveni kompromis koji se mogao politički krojiti prema ekonomskim interesima, koji su i dalje zahtijevali zapošljavanje „stranih posloprimaca“, i nacionalističkih tendencija, kojima je cilj bio spriječiti bilo kakvu daljnju imigraciju. Tim se kompromisom htjela održati tvrdnja da Njemačka nije niti bi ikada mogla biti zemlja imigracije.

Integracija je do kraja 1970-ih postala imperativ. Socijalna, ali ne i pravna integracija predstavljala se kao napredak, čin emancipacije, kao dodjeljivanje prava. Istovremeno, pretpostavka navodnog kulturnog i nacionalnog identiteta migrantica i migranata sugerirala je da je njihova integracija uvijek ostala površna i nepotpuna. Zadržavanje kulturnog identiteta u kombinaciji s uskraćivanjem prava ukazuje barem na to da bi se migranticama i migrantima u konačnici trebala uskratiti boravišna dozvola odnosno da je njihov povratak u zemlje porijekla izgledan, u čemu je, u konačnici, i bilo značenje formule „integracija na određeno vrijeme“. Termin „stranac“ također označuje da se radi o dijelu stanovništva koje nije dio njemačkog društva, unatoč tome što živi u Njemačkoj. Koncept kulturnog identiteta koji se formirao u tim izjavama kasnije je svoju razradu pronašao u konceptu multikulturalizma.

U kontekstu vanjskopolitičkih mjera 1970-ih, integracija je označavala rekuperaciju praksi otpora i migrantskih borbi. Naravno, imperativ integracije ne može se shvaćati kao funkcionalna politika, kao jednostavan „odgovor“ države na zahtjeve migranata i socijalne sukobe. Međutim, mogu se naći brojni pokazatelji u prilog tome da se na imigrante sve više gledalo kao na političku i socijalnu opasnost. Trebalo ih je ili integrirati i umiriti ili deportirati. Integracija i izolacija, kao i isključivanje, tako su postali kamen temeljac politike prema strancima. Oba aspekta – integracija i izolacija – povezani su u obliku prijetnje: integracija se može garantirati jedino pod uvjetom nastavka zabrane zapošljavanja strane radne snage, jer Njemačka „ne bi mogla prebroditi još jednu navalu strane radne snage“, kako je izjavio Albrecht Hasinger pri savjetništvu za „Perspektive djece stranih posloprimaca“ u Bundestagu 14. 6. 1978. (citirano u: Morgenstern 2002: 257). Usprkos spomenutim promjenama u režimu migracije i svim mjerama izolacije te represije, broj imigranata tijekom 1970-ih nije se smanjio, nego, štoviše, povećao. Od 1973. do 1979. broj stranog stanovništva ostao je stabilan, a od 1979. se povećava, tako da je 1980. službeno živjelo milijun više strankinja i stranaca u SR Njemačkoj nego 1972. prije

uvođenja zabrane zapošljavanja (Fathi 1996: 28). Pritom treba imati na umu činjenicu da taj broj ne uključuje osobe bez dokumenata. U tom su smislu svi državni pokušaji ograničavanja imigracije bili promašeni. Društvene mreže koje su formirane među migrantima očito su bile sposobne organizirati daljnje doseljavanje.

Dispozitiv integracije

Ali kako možemo rekuperaciju shvaćati kroz imperativ integracije ako se ne radi o shematski shvaćenom „odgovoru“? Kad bi migrantice i migranti u svojim borbama spomenuli mehanizme isključivanja njihove djece iz nacionalnog obrazovnog sustava, to bi se istog trena pojavilo u katalogu zahtjeva za integracijom kao mjera prevencije mogućih budućih „točaka konflikta“. No sada upravo suprotno od načina na koji se to artikuliralo u migrantskim borbama: ne radi se više o pravu na obrazovanje, nego o obavezi takozvane druge generacije da se jezično, kulturno i „građanski“ kvalificira za pravo boravka na neodređeno. Kad bi imigranti u prosvjedima protiv rasta stanarina zahtijevali primjerene životne uvjete, to bi se onda u represivnom i restriktivnom obliku pojavilo u administrativnim dekretima kao obaveza da se za boravišnu dozvolu osigura stambeni prostor od minimalno 12 m² po osobi. Kad bi migrantice i migranti zahtijevali socijalnu infrastrukturu za artikulaciju i reprezentaciju svojih „potreba“, to je u institucionalnoj formi 1970-ih postajalo „pedagogija stranaca“, koja „strance“ funkcionalizira kao novu klijentelu.

Shvaćanje integracije kao dispozitiva omogućuje nam da u teorijskoj razradi i, posljedično, u analizi povežemo tri dimenzije koje taj pojam Michela Foucaulta čine prikladnim za analizu odnosa moći, kako bismo odredili mrežu između snaga, praksi, diskursa, moći i znanja (usp. Foucault 1999). Dispozitiv integracije deartikulira kolektivne zahtjeve, okreće ih prema individualno prilagođenim zaslugama migrantica i migranata te ih reducira na probleme infrastrukture, s kojima bi pak bilo najbolje izići na kraj poticanjem deportacija. No nadasve, zahtjevi za ravnopravnošću u potpunosti su apsorbirani u dispozitiv integracije. Na pitanja koja su artikulirana u borbama dispozitiv je kroz njihovu reinterpretaciju dao suprotstavljene odgovore te je zahtjeve za kolektivnim pravima preveo u zasluge koje se ostvaruju na individualnoj bazi. Stanovništvo nam se na dubiozan način ukazuje kao iznova homogenizirano, dok se prava i obaveze naizgled nanovo raspodjeljuju. Usprkos tome, formiraju se nove asimetrije. Nejednake socijalne pozicije različitih „partnera“ korespondiraju sa stupnjem u kojem im ostaju uskraćena politička i socijalna prava. Iako se pravo nikada ne može u potpunosti suspendirati, pogotovo ako je ono posredovano pojmom integracije, ono ostaje nerealizirano te je njegova suspenzija konstantno virulentna. Njihovo smještanje u nacionalni okvir administrativnih i civilnodruštvenih mjera pridonijelo je zaustavljanju te konjunktive autonomnih migrantskih borbi. Ekskluzija i integracija pomjerile su mogući otpor u pozadinu. U kompromisnoj se formuli integracije odavno počela institucionalizirati podjela radničke klase koja se tematizirala u tvornicama. Postepeno stvaranje državnog dispozitiva integracije od početka 1970-ih odvojilo je migrantice i migrante od historijskog procesa migracije. To se ujedno može tumačiti kao pokušaj da se uništi povijest i sjećanje one generacije radnika koja je pokrenula antirasističku borbu i koja je stekla iskustvo u kontekstu brojnih socijalnih sukoba. Migrantske borbe nikada se nisu mogle u potpunosti pacificirati. One bi odsada u novom pokušaju trebale naći druge načine da se suprotstave restrikcijama imigracijskih zakona i prava na boravište, reorganizaciji procesa proizvodnje i rasističkoj diskriminaciji u svakidašnjem životu. Njihova se povijest, nepoznata kakva je ostala do danas, može smatrati sastavnom komponentom današnje situacije; ona već pripada našem iskustvu.

Literatura

Abdallah, Mogniss (2002): *Kämpfe der Immigration in Frankreich: Übergänge in die Politik und soziale Transformationen*. In: 1999. *Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts* 17(1), S. 101–124.

Bojadžijev, Manuela (2008/2012): *Die windige Internationale. Rassismus und Kämpfe der Migration*. Münster.

Demirovic, Alex/Bojadžijev, Manuela (Hrsg.) (2002): Konjunkturen des Rassismus. Münster.

Fathi, Ali (1996): Die bundesrepublikanische Einwanderungspraxis im europäischen Vergleich mit Großbritannien und Frankreich. Politische Ansichten von Berliner Einwanderern zur deutschen Einwanderungspraxis und zu den Auswirkungen der Vereinigung Europas. Berlin.

Foucault, Michel (1999): In Verteidigung der Gesellschaft. Frankfurt am Main.

Herbert, Ulrich (2001): Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland. Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge. München.

Mezzadra, Sandro/Neilson, Brett (2013): Border as Method, or: The Multiplication of Labor. Durham, North Carolina.

Morgenstern, Christine (2002): Rassismus – Konturen einer Ideologie. Einwanderung im politischen Diskurs der Bundesrepublik Deutschland. Hamburg.

Samp, Kurt (1978): Weniger Rechte für Ausländer. Schubladentwürfe des Bundesministeriums. In: express, Nr. 12, S. 4.

Vaneigem, Raoul (1995) [1963]: Basisbanalitäten II. In: Der Beginn einer Epoche. Texte der Situationisten. Hamburg, 122-148.

[1] Tekst se temelji na razmišljanjima i istraživanjima iz 2012. u drugom izdanju (prvo izdanje: 2008.) autoričine knjige „Die windige Internationale. Rassismus und Kämpfe der Migration“ (Münster). Uz razradu historijskih formi i praksi samoorganizacije migranata u SR Njemačkoj, u njoj se također pokušava teorijski razvidjeti kako rasizam potpada pod historijske konjunktore (usp. Demirovic/Bojadžijev 2002) koje su u bitnome povezane s otporom rasizmu.

[2] Program predložen od strane vlade SR Njemačke 6.6.1973. – op. prev.